

Eesti Kirjandusmuuseum
Tartu Ülikool

Dialog privaatse ja avaliku elu vahel

Inimese ja keskkonna suhete peegeldus pärimuses

Elektrooniline konverents
Täienduskoolituskursus

**18.02. – 18.05. 2002
Tartu 2002**

Tiiu Jaago, Mare Kõiva (koost.)
Lehti Pilt, Liisa Vesik (e-konverents)
Kairika Kärсна, Kristi Salve (tõlketoimetajad)
Andres Kuperjanov (küljendus)

Trükise valmimine on seotud Eesti Teadusfondi grantidega nr 3576 ja 5117.
E-konverents ja täienduskoolitus on seotud sihtfinantseeritavate teadusteemadega “Argikultuuri protsessid ajaloolises ja kaasaegses perspektiivis” TFLAJ0531 ning “Eesti ja sugulasrahvaste folkloor: zanrid, struktuur, tüpoloogia, historiograafia” 0050332s98.

ISBN 9985-867-12-2

© Eesti Kirjandusmuuseum
Tartu Ülikool
autorid

Sisukord

Tööjuhend	5
1. teema. Inimene ja koduloom 13.03.2002.	7
Marika Mikkor (Tartu). Minu merisigade elust	9
Henni Ilomäki (Helsingi). Loomad rahva meeles ja rahvaluule keeles	13
2. teema. Inimene ja emotsioonid 20.03.2002.	19
Emmanuel Habimana & Line Massé (Kanada). Kadeduse avaldumise vormid ja isiksusehäired	21
Ene Vainik (Tallinn). “Kuumaverelised” eestlased. Eestlaste rahvalikust emotsioonikategooriast	29
3. teema. Ränne ja lootused 27.03.2002.	43
Aivar Jürgenson (Tallinn). Siber – metsik ja kodune. Siberi-eestlaste loodustunnetusest	45
Brigitte Bönisch-Brednich (Göttingen-Wellington). Migratsioon ja jutustus	57
4. teema. Sillad inimeste ja maailmade vahel 10.04.2002.	64
Maili Vabrit (Tartu). Sünnipäev – endale ja teistele, korduv ja kordumatu	66
Argo Moor (Tartu). Surmateadlikkus: kas juhitud protsess või tarumeeriv kogemus?	74
5. teema. Inimene ja kodu 17.04.2002.	86
Tiiu Jaago (Tartu). Kodu mõiste muutumisi 20. sajandil	88
Liina Rootalu (Peterburi). Peterburi eestlaste mõtteid kodust	99

4. teema

Sillad inimeste ja maailmade vahel

Ants nägi, et kuningatütar teda vahtis aknast, kui ta sõidab; ta ei tahtnud seda ja ütles: "Oh sarv, oh sarv, tee, et sel kuningatütrel aasta pärast üks ajaviide oleks!" Saab aasta mööda ja kuningatütrel sünnib poeglaps.

Praegu on üsna loomulik, et suurimad kodused tähtpäevad on sünnipäevad ja jõulud. Kui jõulude pühitsemine on väga vana komme, siis sünnipäevade pidamine mitte eriti.

Sünnipäevade teema kohta mul suurt vist lisada pole. Peab meenutama, aga mingeid kindlaid traditsioone mulle ei meenu. Veidi nagu neid märgiti. Tehti kooki ja ka kaarte kingiti. Juubeleid küll tähistati. Meenub isa 50 a [sündinud 1882] sünnipäev, kuhu terve suguselts oli kokku tulnud. Ka ema 50. [sündinud 1890] sünnipäev märgiti Järve küla Perenaiste Seltsi poolt emale kohviserviisi kinkimise ja peoga. Koolis – s.o keskkoolis ja tehnikumis – neid ei märgitud. Kuidas peale sõda töökohtades sünnipäevi tähistati, on omaette lugu (Virumaal 1921. aastal sündinud mees).

Näib, et sünnipäev ei ole mitte ainult aasta möödumist tähistav sündmus, see on ka sild inimest ümbritsevate erinevate keskkondade vahel: kodu ja lasteaed; kodu ja kool, kodu ja töökoht; oma pere ja teised ...

Sünnipäev on "sillaks" ka inimese enda ja teiste vahel, mis näitab, et sünnipäeva pidamine kuulub isiksusekesksesse maailma.

Juubelid ja matused on need, kus suguvõsa, lähedased ja sõbrad kokku saavad.

Maili Vabrit. Sünnipäev – endale ja teistele, korduv ja kordumatu

Argo Moor. Surmateadlikkus: kas juhitud protsess või traumeeriv kogemus?

Surmateadlikkus: kas juhitav protsess või traumeeriv kogemus?

Argo Moor

Enda surelikkust teades suhestame end paratamatult enda surmaga. Suhestuse üheks väljundiks on erinevad uskumused selle kohta, kuidas on seotud inimese elu, tema surm ja surmajärgne eksistents. Erinevatel uskumustel on erinevad eetilised tagajärjed ja erinev mõju elule. Uskumused ei mõju iseenesest, vaid nad eeldavad surmateadvuse aktuaaliseerimist.

Käesolev kirjutis keskendub aktualiseerumise tingimustele ja kirjeldab sellega kaasnevaid ilminguid. Osutatakse, kuidas inimesed võivad keskkondlikest, kultuurilis-maailmavaatelistest ja isiksuslikest omadustest sõltuvalt saada surmast teadlikuks kas suhteliselt harmooniliselt või kujuneb sellest traumeeriv kogemus.

SURMATEADLIKKUSE MÕISTEST

Surmaga seotud uskumused on üks paremini säilinud ja seosterikkamaid pärimuskogumeid ning sellisena huvitav uurimisallikas. Surmatemaatika on humanitaarteadustes üks enim käsitlemist leidnud valdkondi. Surmaga seonduv tantaloogiline, psühholoogiline, filosoofiline ja usundilooline kirjandus on tohutu ja hõlmamatu. Üsna julgelt võib väita, et surmateadlikkusest kui fenomenist on Euroopa kultuuriruumis enamasti räägitud seoses kriisisituatsiooniga (lähedase inimese kaotus, teadasaamine parandamatust haigusest) või vananemisega.

Huvipakkuv on ka surma fenomen väärtusregulatiivses kontekstis, s.t kuidas ja mil määral mõjutavad uskumused surmast meie igapäevast elu ja valikuid.

Väärtusregulatiivse mõju võib laias laastus jaotada kaheks. Ühe osa moodustavad konkreetset uskumused surma kohta: kas usutakse, et surm on inimeksistentsi absoluutne lõpp, või seda, et surmale järgneb eksistents teispoolsuses või reinkarnatsioon. Erinevad uskumused toovad kaasa erinevad eetilised tagajärjed. Teise osa moodustab surmateadlikkus kui fenomen. Inimene võib ju uskuda taeva ja põrgu olemasolusse, kuid aktualiseerimata surmateadlikkuse puhul jääb selle reaalne mõju suhteliselt tagasihoidlikuks.

Surmateadlikkuse käsitlemine väärtusregulatiivses kontekstis tõstatab paratamatult vajaduse käsitleda seda ka inimese igapäevaelu taustal.

Surmateadlikkus võib olla situatiivne või abstraktne. Esimest kohtame olukorras, kus on konkreetne oht olendi elule. Selline teadlikkus eeldab konkreetset ehk situatiivset mõtlemist. Abstraktse surmateadlikkuse korral võib olend end hästi ja kaitstult tundes olla teadlik oma surelikkusest. Selline teadlikkus eeldab abstraktset mõtlemist, mida on pikka aega peetud ainuomaseks inimesele.

Inimene on teadlik oma surmast, kuid on raske öelda, kas see on tema monopol või on seesugune teadlikkus ka kõrgematel loomadel. Tänapäeva loomapsühholoogia on selgitanud, et inimese ja looma erinevus on väiksem kui varem arvati. Situatiivse mõtlemisvõime, seejärel abstraktse mõtlemise mõningate algete (meelespidamisvõime, pikenenud reaktsiooniaeg) tõestamise kaudu on jõutud veenvate tõenditeni, et vähemalt mõnedel kõrgematel loomadel on ka abstraktse mõtlemise võime (vt film "Delfiinidilemma" sarjast "Looduse kuldraamat"). Võib eeldada, et kõrgematel olenditel esineb ka abstraktne surmateadlikkus. Kas see reaalselt nii on, pole seni tõestatud, kuid näiteid, mis seda oletada lubavad, on dokumenteeritud arvukalt. Üldtuntud on huntide, samuti elevantide, delfiinide ja mitmete ahviliikide lein kaaslaste kaotuse järel.

Dokumentaalfilmis "Miks koerad naeravad ja šimpansid nutavad" kirjeldatakse, kuidas koer ohverdas end pereliikme nimel. Tolmusel teel ei näinud autojuht jalgratturit,

kes oli teerööpasse kinni jäänud. Koer jooksis haukudes auto kõrval ja hüppas siis rataste alla. Auto peatus jalgratturist paari meetri kaugusel.

SURMAMÕTTE TEADVUSTAMISEST

Siirdugem tagasi inimese juurde. Abstraktne surmateadlikkus jaguneb nn põhimõtteliseks ehk latentseks ja aktualiseerituks.

Põhimõttelise ehk latentse surmateadlikkuse puhul ollakse küll teadlik, et kõik inimesed surevad, kuid puudub otsene teadvelolek enda surelikkusest. Harva mõeldakse surmast, eriti enda surmast, sest sellest mõtlemist peetakse kasutuks või koguni kahjulikuks. Mõttega surmast ja surelikkusest nõustatakse üldjoontes, kuid neid fakte aktualiseerivaid sündmusi püütakse mitte märgata, ja kui see pole võimalik, püütakse need unustada. Tänapäeva euroopalikus kultuuris on põhimõtteline surmateadlikkus valdavaks surmateadlikkuse tüübiks ja selle üheks tüüpiliseks indikaatoriks on asjaolu, et surelikkuse fakt ei kutsu esile mingeid tundeid. See on lihtsalt abstraktne teadmine, mida me oma igapäevaelus ei tunneta.

Kui inimene tunnetab iseenda surelikkuse mõju oma elule, võime rääkida surmateadlikkuse aktualiseerumisest, mis on enamasti seotud konkreetsete situatsioonide või protsessidega. Loetleme mõningaid:

1. Looduslähedane elulaad ja kooskõla loodusega aktualiseerib inimese surmateadlikkuse, sest sellise eluviisi puhul näeb inimene enda ümber pidevalt surma, surm on igapäevane ja loomulik sündmus (rohu kolletamine, puu kuivamine; kiskja ja saagi suhe jne). Tundes end osana loodusest, tajub inimene enda surelikkust ja selle loomulikkust. Looduslähedase eluviisiga inimeste surmateadlikkus on aktualiseerunud kui linliku eluviisiga inimestel.

2. Kõige loomulikum ja tavalisem on surmateadvuse aktualiseerumine seoses inimese vananemisega. Tavaliselt algab see nn keskea kriisiga, mis tipneb laste iseisvusumise ja nende kodust lahkumise, samuti tööalase karjääri tippu jõudmisega, millega sageli kaasneb hirm, et edaspidi saab kõik vaid taandareneda. Oluliseks pöördepunktiks on ka pensionileminek ning sellega tihti kaasnev alaväärsuse ja tarbetuse tunne.

Olulist osa surma aktualiseerumisel mängib inimese kehapildi muutus. Kehapilt on üldise minapildi üks olulisemaid osi. Kui vananedes keha väliskuju ja kehaline suutlikkus muutuvad, peab inimene paratamatult sobitama sellega oma üldist minapilti. Nii on tavaliselt just inimese kehapildi muutus see, mis sunnib teda tajuma enda vananemist.

3. Inimese surmateadlikkust aktualiseerib ka üksindus. Siinjuures pole eriti oluline, kas see on reaalne (inimene elab teistest ruumiliselt isoleerituna) või psühholoogiline üksindus, mida inimene võib tunda ka teistest ümbritsetuna.

4. Surmateadlikkuse aktualiseerib lähedase inimese surm. Selle toime on seda tugevam, mida ootamatum see lahkumine on, võimendudes eriti noore inimese, samuti õnnetuse või vägivalda tõttu saabunud ebaloomulikku surma korral.

5. Surmateadlikkuse aktualiseerib ka lähisuhete katkemine, kusjuures see on tugevam enamasti mahajäetaval ja nõrgem mahajätjal. Ka pikaajaline sunnitud lahusolek lähedasest inimesest toimib samal viisil, kuigi aktualisatsioon on tavaliselt nõrgem kui surma või suhete katkemise korral.

6. Ka nn inimelu pöördepunktid – lapse sünn, uude majja kolimine, juubel, abielumine jne – võivad aktualiseerida surmateadlikkuse. Mõnikord seostub see ajalise ulatuvuse tajumisega (näiteks juubel), teinekord nn hingelise liigutatuse tundega, mis võib koosneda erinevatest põhikomponentidest (õrnus, rahulolu, kurbus, üksindus jne). Sellise hingeseisundiga kaasneb sageli elu nägemine olulisemalt laiemas plaanis (nn vaade kõrgelt). Seda perspektiivimuutust tajutakse sageli ka inimeste päästmise juures või näiteks televiisorist päästeoperatsioone jälgides.

Sellised sündmused laiendavad inimese ruumilisi ja ajalisi tajupiire, mille juurde kuulub iseenda elu kogemine laiemas plaanis. Selles kontekstis on väga huvipakkuv kirjanduslik motiiv, kus inimese surm saabub just siis, kui ta on leidnud midagi, mis muudab ta elu täiuslikuks (klassikaline näide on Goethe "Faust", aga ka Uwe Bergeri "Ränk saatus ehk Paul Flemingi armastus", Rein Põdra "Pardiajaja", Trygve Gulbrandseni "Tuuled puhuvad Vaimudemäelt"). Tegu pole lihtsalt dramaatilise efekti loomise, vaid levinud inimkogemusega. Sama motiiv on olemas ka rahvapärimeses: et tehtav asi püsiks kaua, jäeti mingi väike detail lõpuni viimistlemata. See kajastub ka loos Ülemiste vanakesest, kes lubab Tallinna üle ujutada, kui linn ükskord valmis saab.

7. Inimesel kui ajalisel piiratud olendil on elu alguses palju valikuid. Iga tehtud valiku mõjul kahanevad järgmised valikuvõimalused, kuni inimene jõuab selleni, et tal enam ei ole valikuid ja ta sureb. Nii tuletavad tehtavad valikud inimesele meelde tema ajalist piiratust ja aktualiseerivad surmateadlikkust.

Suured muutused aktualiseerivad surmateadlikkust eelkõige n.-ö üleminekufaasides, kus inimene on väljunud mingist olukorrast (töö, elukoha, elukaaslase vahetamine) ega ole veel täielikult lülitunud uude olukorda.

8. Pääsemine õnnetusest, mis võinuks lõppeda surmaga, aktualiseerib inimese surmateadlikkust. See eeldab ohuolukorra piisavalt pikka kestvust, samuti on oluline rõhutada aja suhtelisust kriisisituatsioonides. Näiteks võib autoõnnetuses osaleja tajuda, nagu toimuks sündmus aegluubis. Ka väga lühikest aega (mõni sekund) kestvad sündmused võivad tunduda väga pikana. Nagu öeldud, mõjuvad samaviisi samalaadsed teiste inimestega, eriti lähedaste ja tuttavatega juhtunud õnnetused.

9. Rasked, eriti aga parandamatud haigused aktualiseerivad väga tugevasti haige ja tema lähedaste surmateadvuse. Samas kontekstis võib vaadelda ka raskete haigete (surijate) pikaajalist hooldamist.

10. Kartus teise pärast. Juba Aristotelesest alates on eetikas vastandatud kahte lähenemist: kohuse-eetika (mida teha, et elada õiget elu; selle seisukoha klassikuks võib pidada Immanuel Kanti) ja kasueetika (mida teha, et mul oleks hea; selle klassikud on Jeremy Bentham ja James Mill). Emmanuel Levinas lõpetas selle vastandamise radikaalselt: väljudes enesekesksetest eetikatest, esitas ta küsimuse: mida ma pean tegema, et teisel oleks hea? E. Levinase järgi tuleneb vastutus teise eest kartusest teise pärast, eeskätt kartusest teise surma pärast. Sealjuures eristas E. Levinas seda tavalisest teise pärast kartmisest, sest sellisel kartusel puudub enesekeskne mõõde – hirm iseenda käekäigu pärast.

Kartus teise pärast esineb rohkem nende puhul, kes tunnevad, et on mingis mõttes ennast teostanud. See võib ilmnedasuhetes lähedastesse, eriti oma lastesse, harva ka suhtena inimestesse üldse. E. Levinas peab kartust teise pärast sotsiaalsuse ja ligimesearmastuse aluseks.

11. Surmateadvuse aktiveerijatena tulevad mingil määral kõne alla ka filmid, raamatud, teatrietendused jms, kui need sisaldavad surmateadvust aktiveerivaid situatsioone. Nende mõju on aga enamasti lühiajaline.

12. Surmateadvust aktualiseerib ka tapmine, olgu tegemist siis sõja, jahi või muu situatsiooniga. Kahtlemata on inimese tapmine selles kontekstis oluliselt enam surmateadvust aktualiseeriv sündmus kui looma tapmine.

13. Tundmatud nähtused, mida küllaltki paljud kogevad oma elu jooksul ja mida on raske harjumusliku maailmavaate raamides seletada, võivad samuti olla surmateadlikkuse aktualiseerijateks. Toome näitena mõne fenomeni eesti traditsiooniliste surmaennete loetelust. Surmaendeks peetakse seda, kui inimene kuuleb end nimepidi hüütavat, kuid reaalselt hüüdjat pole. Või kuuldakse kõndimist ja vaatama minnes pole kedagi, nagu sellest räägib järgnev meenutus (siin ja edaspidi tsiteeritud meenutused on autori kogutud):

Istusime suures toas, kõik 18 inimest. Järsku kuulsime, kuidas maja välisuks avanes ja keegi tuli koridori mööda. Saatsin ühe poisi vaatama, et kes nüüd hilja veel tuli. Ta tuli tagasi ja ütles, et kedagi pole. Kõik kuulsid selgelt samme (Tartu 1999).

Enamasti elimineerib inimene sellised kogemused, mis ei leia rahuldavat selektust tema harjumusliku maailmavaate piires, kuid samas võivad need kogemused sundida teda oma maailmavaadet laiendama ja muutma.

Et surm on inimesele tundmatu nähtus, kallutab see muidki tundmatuid nähtusi samasse valdkonda liigitama. Siinjuures tõlgendavad tundmatuid nähtusi oluliselt erinevalt ontoloogilised ja gnoseoloogilised kultuuritüübid.

Ontoloogilise kultuuri üheks põhitunnuseks võib pidada asjade ja nähtuste aktsepteerimist, ilma et teataks nende põhjusi või osataks neid analüüsida. Võime öelda, et ontoloogilises kultuuris on peamine kirjeldada seda, mida kogetakse, ja seetõttu on sealses süsteemis ka tundmatu mõju surmateadvuse aktualiseerumisele suurem. Ontoloogilised on traditsioonilised kultuurid.

Gnoseoloogilises kultuuris on peamine nähtuse põhjus. Kui sellele küsimusele olemasoleva maailmapildi raames rahuldavat vastust ei leita, käivituvad elimineerimismehhanismid – inimene kas muudab nähtuse kirjeldust, kuni see sobitub tema maailmapilti, või eitab sündmuse toimumist täielikult. Tänapäeva euroopalik kultuur on tüüpiline gnoseoloogiline kultuur.

14. Eelmisele on lähedased surmaga seonduvad nägemused. Inimene võib nägemuslikus seisundis, veel sagedamini aga unenäos läbi elada oma surma või kohutumise oma surma personifikatsiooniga. Sellise nägemuse mõju on seda tugevam, mida realistlikum ja selgem on nägemus või unenägu ning mida suurem on selle emotsionaalne laeng. Olgu siinkohal toodud üks 1994. aastal Jõgeval kirja pandud unenägu:

On matus mu esimese armastuse majas. Maja pole oma õigel kohal, vaid ligemal suurele teele – bussipeatuse lähedal. Mu pilk jääb peatuma aknakardinaile – need on lillakad, mingi siidist raskem riie. Ja ma tean, et ei tohi aknast välja vaadata. Lähen kardinale juurde ja tõmban need laiali – kahe käega. Vaade avaneb läände. Akna taga on tühi küntud põld ja hämarus sellel. Siis järsku seisab põllul inimene. Ta on kuidagi kummaliselt tuttav, aga ma tean, et pole teda kunagi näinud. Meenutab mulle natuke vanaisa pilti, see oli samamoodi kiilakas. Me vaatame teineteisele otsa, justkui midagi meenutades. Korruga mehe nägu moonduv võikaks, silmad muutuvad alustassi-suurusteks hõbedasteks ratasteks ja samas tunnen endas mingit sügavat kramplikku võpatust. Tean, et ta tappis mu oma pilguga, ja surres tean, et ta poleks mulle midagi teha saanud, kui ma poleks talle otsa vaadanud.

Samasugused nägemused esinevad sageli šamaanide kutsumusnägemustes. Näiteks tapetakse nganassaani šamaani Djuhade Kosterkini nägemuses teda kaks korda: esimeses kohas lõigatakse tal süda rinnust välja ja pannakse keema, teises raiutakse pea otsast ja keha tükkideks (Popov 1936). Tuva šamaani nägemuses väljendub surmamotiiv ihu õgivate vaklade kaudu (Djakonova 1981). Surm, mida šamaani initsiatsiooniperioodi nägemuses kogeb, väljendab tema isiksuse muutumist (Lintrop 1995).

Mõnikord võib surmateadvuse aktualiseerumine olla seotud küllaltki eripäraste situatsioonidega – näiteks magamisasendiga.

Gümnaasiumipäevil vältisin ma hoolega sellist magamisasendit, kus käed on ristid kõhu peal, n.ö surnuasendit. Selline käitumine arenes välja veendumusest, et eespool mainitud asendis ma ka suren. Kinnisidee, et ristatud kätega magades ei pruugi ma hommikul enam elada, tekitab minus hirmu, ärevust. Mäletan olukordi, kus, avastanud ennast n.ö surnuasendis magamas, ärkasin võpatusega ning muutsin kohe käte asendit. Samas suhtusin veendumusse kui paratamatusse, ehkki ei suutnud sellega täielikult leppida. Praegu tekitab eespool mainitud asendis magamine minus huvi, kuigi veendumus on suuresti alles jäänud (Tartu 2001).

Toodud lugu on huvitav seetõttu, et traditsiooniliste kultuuride uskumustikus on sageli määratletud, millises poosis või orientatsioonis tohib või ei tohi magada. Näiteks neenetsi uskumus ütleb, et inimene peab magama külili, sest kui ta magab selili, nii nagu surnud leavad, ei pea taevajumal teda elusaks ega kaitse surma eest. Samuti asetatakse surnu neenetsi kojast lebama jalad seina ja pea koja keskosa poole, järelikult peaks elav inimene magama pea seina poole (Lehtisalo 1924). Üldiselt magataksegi pea seina poole, sest siis tuntakse end kindlamini.

Kahtlemata pole eelloetletud surmateadvust aktualiseerivate situatsioonide loetelu ammendav, küll aga peaks andma piisava ülevaate surmateadvuse aktualiseerumise situatiivsest iseloomust.

SURM JA HIRM

Surma teadvustamine on inimesele psüühiliselt raske, sest see tähendab kohtumist põhihirmudega. Fritz Riemanni järgi on olemas neli hirmu põhivormi: hirm identiteedikao, hirm üksinduse, hirm paratamatuse ja hirm muutuste ees (Riemann 1994). Me võime surmahirmu vaadelda nende nelja põhihirmu koondina, kus hirmu muutuste ees on tunnetatud ennekõike hirmuna tundmatuse ees, millele sageli lisandub hirm valu ees. Eespool loetletud situatsioonid sisaldavad kõiki neid inimese põhihirme.

Hirm on inimesele subjektiivselt ebameeldiv tunne, millega kontakti ta püüab vältida – psüühiliselt on kergem iseenda surelikkust mitte mäletada. Seetõttu eeldabki surmateadvuse aktualiseerumine kas mingit keskkonna survet surma meenutavate situatsioonide vormis või tugevat maailmavaatelist motivatsiooni. Näiteks samurais olemise juurde kuulub lahutamatu igapäevane surmast mõtlemine, mis aitab luua sisemist organiseeritust ja selgust. Ka hinduismis ja budismis peetakse teadvelolekut enda ja teiste surelikkusest väga oluliseks.

Keskkonna surve ja maailmavaateline motivatsioon on surmateadvuse aktualiseerijatena sageli omavahel seotud – kui keskkonna surve on suur, on surma mäletamine enamasti ka maailmavaateliselt motiveeritud. Nii on see loodusrahvaste usundites alates Põhja-Ameerika indiaanlastest kuni Lääne-Siberi hantide ja mansideni.

Surmateadvuse aktualisatsioon eeldab, et pärast sündmuse toimumist jääb nn järelaeg, mille jooksul inimese tähelepanu ei ole hõivatud muude tegemistega. Kui lähedase inimese surm langeb väga kiirele eluperioodile, võib tegelik aktualisatsioon lükkuda edasi. Kui pikemat aega ei teki järelemõtlemisaega, võib surmateadlikkuse aktualisatsioon ära jääda ja lähedase inimese surmast saab alateadvuses allasurutud sündmus. Selline allasurutud sündmus võib teadvusesse kerkida alles pika aja pärast.

Olin ühes seltskonnas ja rääkisime igaüks oma lähedastest inimestest. Hakkasin rääkima kadunud isast, kes on mulle lähedane. Rääkisin veidi suhetest isaga lapsepõlves ja jõudsin selleni, kuidas meie koju toodi teade tema traagilisest surmast. Sellest rääkides mõtlesin, et olen sellest ammu üle saanud – sellest on siiski 7 aastat juba möödas. Mu elus on vahepeal palju toimunud. Kohe pärast isa surma lõpetasin keskkooli ja astusin ülikooli, vahetasin elukohta, tekkisid uued sõbrad. Rääkides tõusis järsku kõik nagu jälle üles, klomp tuli kurku ja äärepealt oleksin taas nutma puhkenud. Suurivaevu lõpetasin jutu (Võnnu 1999).

Järelega ei lähe vaja juhu, kui surmateadvust aktualiseeriv olukord kestab piisavalt kaua ja haarab kogu tähelepanu (näiteks laevahuku või lumelaviini puhul).

Paljud surmateadlikkust aktualiseerivaid sündmused ja situatsioonid vähendavad selle valulikkust. Eriti tuleb selles kontekstis rõhutada looduslähedast elulaadi.

Mida sündmusterohkem on olnud inimese elu, seda valutum on surmateadvuse aktualiseerumine. Teiselt poolt on see tunnuslik neile, kes peavad oma elu raskeks. Loomulikult on surmateadvuse aktualiseerumine kergem vanemas eas, sündmusterohke elu järel, pealegi on see vananemisega kaasnev iseseisev fenomen. Surmateadlikkuse

iseloomu mõjutab ka see, kui suur on inimese rahulolu oma eluga, samuti see, millisena ta tunnetab teiste hinnangut oma elule. Eluga rahulolu ja teiste eeldatav positiivne hinnang vähendavad aktualisatsiooni valulikkust.

Klammerdumine oma minapilti suurendab surmateadvuse aktualisatsiooni valulikkust. Inimesed võib jagada nendeks, kes püüavad oma väljakujunenud minapilti kõigest jõust säilitada ja kindlustada, ning nendeks, kes ei pea seda eriti oluliseks. Esimesi iseloomustab ennekõike väljapoole suunatud aktiivsus, nad püüavad maailma enda ümber korrastada selliseks, et see sobiks nende minapildiga. Neil on enamasti küllaltki kindlad väärtushoiakud, mis jaotuvad selgelt hea ja halva teljel. Teisi iseloomustab suurem sissepoole pööratud aktiivsus, suhteliselt suurem valmidus muuta ennast vastavalt muutuvale keskkonnale ja relatiivsemad väärtushoiakud. Kuna inimene tajub oma surma elu kõige suurema muutusena, see seletab nende raskusi, kes on tugevalt orienteeritud oma minapildi säilitamisele.

Väga oluline on selles kontekstis varases lapsepõlves emalt saadav baasiline usaldus maailma vastu. Need, kelle usaldus maailma vastu on suurem, teadvustavad surma valutumalt. Ühelt poolt tuleneb see sellest, et nad ilmselt ongi usalduslikumad ja erinevate sündmuste suhtes avatumad, teisalt on nad vähem orienteeritud oma minapildi säilitamisele. Usaldust maailma vastu mõjutab seegi, kas inimene usub, et maailmal tervikuna ja tema enese eksistentsil on mingi sügavam siht ja mõte (raske on usaldada maailma, mille kohta inimene arvab, et sel polegi mõtet).

Inimese minapildi säilitamisel on kultuurilis-maailmavaateline ja keskkonnaline aspekt. Inimene, kes peab pidevalt arvestama teiste arvamustega ja kohanema muutuvate looduslike tingimustega, ei saa paratamatult olla tugevalt orienteeritud oma minapildi säilitamisele. Inimese kindla minapildi säilitamist väärtustatakse vähe kultuurides, mille väärtussüsteemides mängib olulist osa inimväline absoluut. Selle mõju nõrgenedes muutuvad väärtused relatiivsemateks, mis loob eeldused kindla minapildi väärtustamiseks, sest erinevate inimeste erinevaid arusaamu võib hakata pidama ühtemoodi õigeteks. Ühiste väärtuste ja tõdede mõju nõrgenedes aktualiseeruvad isiklikud väärtused ja tõded, mis võimaldab palju laiemalt väärtustada orientatsiooni kindla minapildi säilitamisele.

Surmateadvuse aktualiseerimine on valulikum ja raskem, kui surmakujutelmad on koledad ja raskestitalutavad (võikad surma personifikatsioonid, suremise ja surmajärgse eksistentsiga seotud uskumused jm). Aktualisatsioon on seda raskem, mida rohkem toob surmapilt esile inimese põhihirme, samuti hirmu valu ees.

KUJUTELMAD HAUATAGUSEST MAAILMAST

Ühe traditsioonilise eesti arusaama kohaselt jätkavad inimesed oma elu teises maailmas, nn Toonelas ehk Toone talus. Väliselt meenutab Toonela küllaltki maapealset ilma, ainult et seal on hämar ja seal elavad surnud. Sellises surmapildis on oluliselt välis- tatud hirm üksinduse ees, sest surnutemaal usutakse ees ootavat varemsurnud inimesed. Hirm paratamatuse ees jääb, sest surma ei saa vältida. Seda pehmendavad aga kaks asjaolu: ka Toonelas elatakse, seega pole paratamatuse surve nii suur, ja teisalt arvati, et surnute- ilmu on mitu, nii et inimesel on lootust sattuda endale meeldivasse surnutemaailma. Usuti seitsme taeva ja seitsme põrgu olemasolu, eraldi uskumused puudutasid kombekohaselt matmata surnuid (Eisen 1920). Kuna hauatagune maailm ning ka inimese tegevus ja roll seal usutakse jäävat oluliselt samaks, on hirm loomuldasa väiksem.

Kõiki põhihirme vähendab omakorda arusaam elavate ja surnute omavahelisest suhtest, mille järgi elavad ja surnud, kes elavad küll eri maailmades, kuuluvad kokku. See kokkukuuluvus väljendub surnutele suunatud palvetes ja ohverdamiskombestikus, eriti aga hingedeaja kombestikus. Nimelt usuti teatud ritualiseeritud aegadel (suured pühad, eriti aga hingedeage) surnuid viibivat elavate keskel. Neid kutsuti kas nimepidi koju või käidi kalmistul, kus korraldati rituaalne söömaaeg.

Karl Jaspersi järgi on surmahirm olemuselt kahene: hirm eksistentsiaalse mitteolemise (*existentielles Nichtsein*) ja vitaalse mittesiinolemise (*vitalen Nichtdasein*) ees. Eksistentsiaalne hirm on sügavam ja võimeline relativeerima vitaalset hirmu. Kontakt eksistentsiaalse olemisteadmisega on rahu ja vaimse tasakaalu allikas surijale. K. Jaspers rõhutab, et selline olemisteadmine peab toetuma ajaloolise teadvuse edasikestvust eeldavale kommunikatsioonivõimelisusele. Vastasel korral saab empiiriline olemine absoluutseks ja inimene tõlgendab eksistentsi elamisena iga hinna eest. Elujanu relativeerib eksistentsiaalse hirmu, hävitab eksistentsi ja toob esile nõutu hirmu surma ees (Jaspers 1956). Eksistentsiaalne surmahirm on olemuslik ja sellisena mingis mõttes ka ületamatu.

Eelistan neid kahte hirmutasandit mitte eristada. On usutav, et reaalsel surmaga silmitsi seismisel muutuvad erinevad tasandid selgelt tajutavaks igale inimesele, kuid oma igapäevaelus tajume seda kahesust harva. Lihtsustus on õigustatud, sest tavateadvus võtab eksistentsiaalfilosoofiast omaks ennekõike surma kui absoluutse lõpu mõiste, küsimata õieti midagi olemise eri tasandite kohta. Sel puhul on tegemist hirmuga totaalse lõpu ja maksimaalsete muutuste ees, millel pole mingit analoogiat eluliste olukordadega. Nagu eespool viidatud, on sel puhul maksimaalne hirm paratamatuse ees, sest kõik on surelikud ja eelduste kohaselt ka surevad ühtviisi – surm tähendab kõigile lõppu.

Juttu oli ka maksimaalsest hirmust identiteedikao ees, sest täielik lõpp tähendab ka iseenda identsuse täielikku katkemist. Küsimust üksindusest sisuliselt ei teki, sest midagi edasikestvat niikuinii ei usuta. See muidugi ei tähenda, et hirm üksinduse ees oleks lahendatud. Sellise surmapildi puhul kardetakse üksindust selles mõttes, et ollakse elavaist täielikult ära lõigatud. Eriti võimendunud on surma kui täieliku lõpu kujutluse puhul ühe põhihirmu – hirmu muutuste ees – konkreetne aspekt ehk hirm tundmatuse ees, sest kujutus surmajärgsest eksistentsist puudub. Eeldatavalt on selle inimese surmateadlikkuse aktualisatsioon, kelle surmapildi järgi surm lõpetab kõik, palju valulikum selle omast, kes asub Toone tallu. Erinevad surmapildid lubavad inimesel olla rohkem või vähem avatud surma kui oma elu juurde kuuluva sündmuse teadvustamise suhtes.

SURMAENDED

Tänapäeva stereotüüpne kujutluspilt surmast on eemaletõukava välimusega luukere. Sellist surma võrdpilti kujutlevale inimesele on surma teadvustamine tõenäoliselt valulik. Saami uskumustes on motiiv, kus šamaanile ilmutab end kolmel korral müütiline põder. Esimest korda siis, kui šamaan on noorukieas, teist korda, kui ta on oma parimais aastais, ja kolmandat korda surma saabumisel. Selline kujutluspilt loob surmast salapärase mulje ja muudab surmateadvuse vähem valuliseks.

Eeltoodud näitele võib leida vasteid hoopis teisest kultuurikontekstist. Näiteks on embrüoloog Karl Ernst von Baeri eluloost teada, et kunagi lapsena oli ta näinud laialiaetud sabaga elusat paabulindu. See oli talle nii lummas kogemus, et ta unustas kogu ümbruse. Oma edasises elus hakkas Baer ootama ja otsima sellise kogemuse kordumist: ta tahtis näha elusat laialiaetud sabaga paabulindu. Paraku see ei õnnestunud: paabulinna saba oli kas kinni või oli laialiaetud sabaga lind kõigest topis. Pikapeale kujunes Baeril välja veendumus, et kui ta peaks uuesti kohtama laialiaetud sabaga paabulindu, on see tema surma kuulutaja.

Kuigi surmal (ja surmaennetel) on eri kultuurides oma stereotüüpsed esinemiskujud, mõjutavad neid alati tugevasti tajuva isiksuse psühholoogilised omadused. Esinemiskujudel on mõnikord surnute maailmale vihjavad nimed (Eestis näiteks toonetikas muusträhni nimena või toonekurg). Sageli ilmub surm inimnäolisena.

Ontoloogilises kultuuris on surmateadvuse aktualiseerimine suhteliselt kergem, sest paljud eksistentsiaalsed küsimused (mis on surm, mis on inimelu mõte jne) on

seal teisejärgulised. Surma olemasolu võidakse põhimõtteliselt aktsepteerida ka teadmata, mis surm on või milleks ta on.

Gnoseoloogilises kultuuris seevastu eeldab surma aktsepteerimine täpset teadmist surma kohta. Kuna sedalaadi teadmised või uskumused on harva lõpuni tunnetatud ja selgepiirilised, tekib raskusi surma olemasolu aktsepteerimisega, mis muudab valulikumaks ka surmateadvuse aktualisatsiooni.

Surmateadlikkuse aktualiseerimise valulikkus oleneb ka sellest, kas inimesel domineerib tsükliline või lineaarne ajataju. Tsükliline ajataju on varasem ja oma sisult ühtlasi looduslik. Puudub selge algus ja lõpp, on lihtsalt aastaegade lõputu ringkäik. Samal kombel on tsükliline ka inimese elu: sünnile järgneb surm, surmale sünn. Loodusrahvaste usundis esineb sageli motiive, kus inimene mõni aeg pärast oma surma sünnib siia maailma uuesti (või reinkarneerub üks tema hingedest).

M. Eliade järgi tekib lineaarne ajataju tsüklilise ajataju desakraliseerumise protsessis. Desakraliseerunud tsükliline aeg hakkab inimest ahistama, sellest pääsemiseks tsükkel katkestatakse ja tekib lineaarsus.

Reaalselt elavad inimesed sageli nii lineaarses kui ka tsüklilises ajas, küsimus on pigem selles, kumb neist domineerib. Tänapäevases euroopalikus kultuuris domineerib lineaarne aeg, mis väljendab ka paremini erinevate ühiskonnakordade pidevusetootlust. Inimelul on konkreetne algus ja sünni konkreetne lõpp surma näol. Iseenesest ei paku selline ajakäsitus inimesele reinkarnatsiooni ehk uue alguse võimalust, mis on valulikkuse lähe.

Surmateadvuse aktualisatsiooni valulikkust suurendab ka dihhotoomne mõtlemine. Sõltuvalt kultuurikontekstist võib inimene tunnetada, et vastandid moodustavad terviku (nn ida mõtlemine, kus *yni* ja *yangi* vastuolus avaldub tao) või välistavad teineteist (tüüpiline läänelik mõtlemine).

Kui inimene hakkab tajuma oma ajalist piiratust, tekib tal tunne, et aega on vähe. Sellega kaasneb väljumine pidevast lineaarsest ühiskondlike rütmide kontrollitud ja taastoodetud ajast isiklikku temporaalsesse aega, milles on kiirendused, aeglustused ja katkestused. Selline isiklikku aega väljumine vähendab inimese seotust ühiskondliku väärtussüsteemiga.

Ühiskondliku stabiilsuse huvides on oluline, et nii töö kui ka inimsuhted oleksid kõrgelt väärtustatud. See tähendab, et inimene ei tohi kahelda oma ühiskondliku rolli mõttekuses töötaja ja kodanikuna. Seda toetab illusioon püsivusest. Aktualiseerunud surmateadlikkuse taustal omandavad nii inimsuhted kui ka inimese töö (laiemas tähenduses) paratamatult ajutise iseloomu, sest keegi ei tea oma surmaaega. Suhete ja tööde ajutisuse tajumine tõstatab alati küsimuse nende mõttekusest, vähendades nii omakorda inimese seotust ühiskondliku väärtussüsteemiga. Piltlikult on see nagu remondi tegemine toas, millest sa tead, et võibolla pead sealt homme välja kolima.

REAKTSIOONID SURMATEADLIKKUSELE

Üks jõulisemaid reaktsioone surmateadlikkuse aktualiseerudes on arvamus, et surma polegi reaalselt olemas. Usundiloolase Uku Masingu sõnul on *surm inimkonna psüühhoos*. See tähendab usku, et inimesed surevad seetõttu, et nad usuvad surma olemasolu.

Kuigi selline reaktsioon tundub esmapilgul mõistusevastane ja maailmavaatelisest aspektist absurdne, on see ometi loomulik. Ühelt poolt on inimesel reaalne kogemus iseenda elusolemisest – tal on liikuv keha, millega ta saab tegutseda, tal on tunded ja mõtted ja ta teadvustab enda olemasolu. Samas on tal teadmine, et ta on surelik. Surmateadlikkuse aktualiseerudes tekib nende kahe pooluse vahel tugevnev vastuolu, mille esmaseks väljenduseks ongi surma olemasolu jõuline eitatus.

Samasugune sündroom esineb mõnikord ka inimestel, kes tunnevad end tervena, kuid samas teavad, et on parandamatult haiged (näiteks HI-viiruse kandjad). Milline neist

reaktsioonidest või mis järjekorras nad konkreetset inimesel ilmnevad, sõltub inimese sisemisest orienteeritusest ja situatsioonist, milles inimene surmateadvuse aktualiseerudes viibib. Näiteks tugevasti isiklikule karjäärile orienteeritud inimese puhul on tõenäoline tööde ümberväärtustamine, suure saavutusvajadusega inimesel ajalise piiratuse tunde tekkimine. Oma lähedastesse kiindunud inimeste puhul ilmneb tõenäoliselt inimsuhete ümberhindamine.

Surmateadlikkuse aktualiseerumisest tingitud väärtusorientatsiooni muutust võib kirjeldada kolmeetapiliseks. Esimeses etapis pole surmateadlikkus aktualiseerunud ja inimene samastab end tugevalt üldlevinud ühiskondliku väärtusorientatsiooniga. Teises etapis aktualiseerub surm, maailma hakatakse tajuma palju enesekesksemalt. Väheneb seotus ühiskondliku väärtusorientatsiooniga ja esile kerkivad isiklikud huvid, mis sageli vastanduvad ühiskondlikele. Viimases etapis lepitatakse ühiskondlikud ja isiklikud huvid. Isiklikule eneseteostusele leitakse enamasti kontekst, kus sellest on kasu ka teistele. Selline tasakaalu otsimine isiklike ja ühiskondlike huvide vahel on üldinimlik ega kuulu ainult surmateadlikkuse, vaid kõigi olukordade juurde, kus isiklikud huvid kerkivad tugevalt esile.

SUREMINE KUI PROTSESS

Tantaloogilises ja psühholoogilises kirjanduses on ära toodud mitmeid erinevaid suremisfaase. Analogia ja tausta huvides loetlegem siinkohal mõned neist. Suremine pole üksnes bioloogiline protsess, vaid läbib A. Weismani arvates biodünaamilise, sotsiodünaamilise ja psühhodünaamilise regressiooni faasid (Weisman 1961). A. Weismani arust on surm inimese ees apersonaalses, statistilises, interpersonaalses (mõtted sellest, kuidas mu surm mõjutab mu lähedasi) ja intrapersonaalses (väljendub püüdes säilitada ka surses oma identiteet) mõttes. Nii on erinevatel inimestel ka suremise "raskuspunkt" erinevates faasides (Weisman 1961).

Elisabeth Küber-Ross toob ära viis staadiumi: tõrjumine, viha, tingimine, depressioon ja aktsepteerimine (Küber-Ross 1969). U. Qvarnström eristab küpseid ja ebaküpseid tõrjemehhanisme sõltuvalt inimese vanusest: lastel illusoorseid ettekujutused, täiskasvanuil sublimeerimine, huumor jne. U. Qvarnström rõhutab, et ebaküpsed tõrjemehhanismid võivad läbida kogu inimese elu, väljendudes näiteks fantaasiates või passiivses agressiivsuses (Qvarnström 1993). Samas toonitatakse, et suremisprotsess on olemuselt individuaalne, tüpiseerimine faasideks on vaid üldistus.

Peatuksime siinkohal põgusalt tunnetel kui ühel võimalusel tüpiseerida enda surelikkuse omaksvõtu protsessi. Enda surelikkuse fakt kutsub aktualiseerumisprotsessis esile hirmu, viha, süütunde, kurbuse. Nende tunnete kaudu jõuab inimene iseenda surma eitamisest selle omaksvõtuni. Sisuliselt on niisiis tegemist tüüpilise leinaprotsessiga, ainult selle vahega, et me oleme harjunud nägema leina alati seoses kellegi teisega, olgu tegemist tolle teise surma või temast lahkuminekuga. Surmateadlikkuse aktualiseerumine paneb meid samuti leinama, ainult et nüüd on põhjuseks iseenda surelikkus. Leina puhul võib jääda kinni leina teatud faasidesse, sama esineb ka iseenda surelikkusest põhjustatud leina puhul. Leina täielik läbimine peab viima leina põhjustanud sündmuse jäägitule aktsepteerimisele, selle sündmusega nõustumisele. See eeldab oma tunnetest arusaamist ning oskust ja usaldust oma tundeid väljendada.

Hirmufaasi kinnijäämise põhjustab see, kui inimene arvab, et ta peab olema tubli ja vapper ega tunnista endale oma hirme, rääkimata nendele lahenduse otsimisest. Samuti võib hirmufaasi kinnijäämist põhjustada seik, et hirm kui tunne on inimesele sageli subjektiivselt ebameeldiv ja ta ei soovi seda kogeda. Niisiis on leina läbimiseks oluline avatus eri tunnetele, ka subjektiivselt ebameeldivatele. Leina läbimise teeb sageli väga pikaldaseks ja vaevarikkaks ning põhjustab kinnijäämist mõnda leinafaasi üldinimlik kaldumus püüelda nn headele tunnetele (rõõm, õrnus, rahulolu jne) ja vältida halbu (viha, kurbus, kadedus jne). Nn häid tundeid võiks selle orientatsiooni järgi pidada inimese

eesmärkideks. Kahetsusväärne on, et selline pealiskaudne ja psühholoogilisest aspektist vale tunnetekäsitus on levinud isegi psühholoogiaalases nõustamises ja laiemale lugejale suunatud publitsistikas. Ja loomulikult taastoodavad sellist orientatsiooni suures hulgas erinevad ajaviiteraamatud ja -filmid.

SURMAIGATSUS KUI TUNG RAHU POOLE

Sigmund Freudi järgi on inimese sügavaim tung irratsionaalne tung rahu poole. See ei hooli naudingutest ega valust ja on sageli isegi suurem ellujäämisvajadusest. Selle tungi esmase väljendusena loob inimene üldise orientatsiooni, mille abil ta kirjeldab maailma. Tunnete tasandil tähendab kooskõla selle tungiga aga ühesugust avatust kõigile tunnete. Niisiis on olemas lihtsalt tunded, millega inimene on harjunud ja millega oskab käituda, ja tunded, millega ta käituda ei oska ja millised hinnatakse seetõttu negatiivseks.

Omaenda surelikkusega seotud leina läbimist ja oma surelikkuse omaksvõttu raskendavad ka eespool loetletud põhjused, mis muudavad surmateadlikkuse aktuaalsatsiooni raskeks ja valuliseks. Selles kontekstis väärib laiendamist ilmalik-eksistentiaalistlikus filosoofias ja temast mõjutatud psühhiaatrias levinud arusaam surmast. Selle kohaselt soovib inimene leida oma kohta maailmas ja oma olemasolu mõtet. Samas ei suuda ta seda ega ka tajuda maailma tervikuna ja oma kohta või mõtet selles. Nii peab inimene looma oma elule isikliku tähenduse. Kuna samas usutakse, et surm on kogu inimeksistenti lõpp, siis hävitab surm ka selle isikliku tähenduse, mille inimene oma elule annab. Nii peab inimene elama silmitsi absurdiga, elama nii, nagu elul oleks mõte, samas teades, et surm selle hävitab. Martin Heideggeri järgi on fundamentaalne suhe surmaga, kus kõik ebaautentne suhtes teisega üles ütleb, sest surrakse üksi (Heidegger 1927). Sellest kontekstist mõjutatuna nähakse surmahirmu põhihirmuna. Sellise mõttekäigu järgi on sügavam põhjus üksinduse või valikute tegemise hirmule hoopis surmahirm, mis muudetakse praktiliselt ületamatuks – see on hirm millegi tundmatu, samas totaalse ja paratamatu ees ja sellisena inimesele käsitledamatu või väga raskesti käsitledav.

Kui jaotada surmahirm hirmuks üksinduse ees ja hirmuks identiteedikao ees, siis kohtub inimene mitte ühe suure, vaid mitme väiksema hirmuga ja tekib reaalne võimalus neid hirme ületada. See muudab ka leinaprotsessi läbimise kiiremaks ja harmoonilisemaks.

Eituse, hirmu, viha, süü ja kurbuse omaksvõtt on leinaetappide kõige tavapärasem järjekord. Samas ei tarvitse nad esineda sellises kindlas lineaarses järgnevuses. Mõnel juhul võib surmateadlikkuse aktualiseerudes ilmnedagi kohe viha, mis omakorda ei välista hiljem näiteks hirmu teket. Sageli puudub süü faas üldse. Leinafaaside järjestus on ilmselt mõjutatud situatiivsetest faktoritest, mille kontekstis surmateadlikkus ilmneb, ja isiksuse psühholoogilistest omadustest. Sealhulgas on oluline, kuidas kulges selle isiku surmateadlikkuse areng varases lapsepõlves.

Koos abstraktse mõtlemise võime tekkega hakkab lapsel välja kujunema ka abstraktne surmateadlikkus. Laps saab aru, et kunagi surevad ta vanemad ja sureb ta ise, nii nagu surevad kõik inimesed. Kuuendaks-seitsmendaks eluaastaks on lapse surmateadlikkus üldjoontes välja arenenud, kusjuures laps mõistab surma kui lõplikku lahutatust oma vanematest või inimestest, kes tema eest hoolitsevad. Ka laste surmaga seotud hirmudes domineerib just hirm üksinduse ees. Varases lapsepõlves aktualiseerub esimesi kordi inimese surmateadlikkus ja koos sellega vallandub ka leinaprotsess, kuid mitmel põhjusel ei jõua lapsed enamasti iseenda surelikkuse aktsepteerimiseni. Esiteks on lapse lein loomu poolest seotud rohkem lähedaste inimeste ja vähem iseenda surelikkusega. Teiseks ei saa oodata, et laps, kelle psüühika ja eneseteadvus pole veel välja kujunenud, suudaks leinaprotsessi iseseisvalt läbida. Kolmandaks püüavad vanemad vältida lapse haigetsaamist ja teevad nii leinafaaside läbimise võimatuks. Neljandaks võtab laps paratamatult üle teda ümbritsevate inimeste suhtumised. Tänapäeva euroopalikku kultuuri võib aga

tinglikult nimetada surma unustamise kultuuriks, sest enamikul selle liikmetel on vaid põhimõtteline surmateadlikkus.

Aeg, mille jooksul läbi leina erinevate faaside jõutakse iseenda surelikkuse eitamisest selle omaksvõtuni, võib venida mitme aasta pikkuseks. Tavaliselt võtab see aega vähemalt kaks kuud ja sõltub leina intensiivsusest. Mida intensiivsem lein, seda vähem kulub aega iseenda surelikkuse aktsepteerimisele. Mõningatel erijuhtudel, kui tegemist on kestvate õnnetustega, võib see toimuda väga ruttu. Kui inimene pääseb uppuvalt laevalt, siis mingil hetkel, pääsemislootuse kaotanuna lepib ta väga intensiivsete leinafaaside läbimise järel oma surmaga. Kui selline inimene päästetakse, võib ta olla oma surelikkuse omaks võtnud.

Oluline on ka teistpidine seos. Inimesed, kes on jõudnud omaenda surma aktsepteerimiseni, läbivad ka teistega seotud leina märgatavalt kiiremini ja tulevad paremini toime eelloetletud põhihirmudega.

Eraldi tuleb peatuda surmaigatsusel, mis võib ilmnedas seoses kannatustega (haigused, suhete purunemine ja surmateadvust aktiveerivad situatsioonid). Kannatuste kestmine loob tugeva vajaduse neist vabaneda ja teinekord nähakse kannatuste lõpetamise võimalusena surma. Kannatused ja nendega seoses tekkinud surmaigatsus võib inimese viia enesetapuni. Kuna see on omakseid ja laiemas mõttes kogu ühiskonda tugevasti destabiliseeriv sündmus, on ta enamasti olnud taunitav. Enesetapu üldine taunitavus ja eitav suhtumine surma on loonud euroopalikus kultuurikontekstis olukorra, kus surmaigatsust peetakse ebanormaalseks või haiglaslikuks tundeiks. Seda aktsepteeritakse vaid vanade ja haigete inimeste puhul.

Vanade inimeste puhul on surmaigatsuse võimendumine sageli seotud inimese sotsiaalse aatomi (inimene koos talle oluliste suhetega) struktuuri muutustega. Lähedase inimese kaotamisel on normaalne, et leinaprotsessis vabaneb psüühiline energia, mis sidus leinajat kadunuga, ja vabanenud energia arvelt saab luua uusi lähisuhteid. Paraku väheneb inimese kohanemisvõime vananedes ja selle tulemusena tekib sageli olukord, kus vanematel inimestel jäävad suhted surnutega katkestamata. Nii võib aja jooksul välja kujuneda küllaltki eripärane sotsiaalse aatomi struktuur, kus surnutega on juba rohkem suhteid kui elavatega. Seda võivad väljendada ka ütlemised stiilis: "Näe, kõik mu sõbrad ja tuttavad on juba surnud, mina üksi olen jäänud, tuleks see surm juba rutem." Sellised situatsioonid on üsna tavapärased kaugetes kolkakülades, kust enamik tööjõulisi inimesi on lahkunud linna, nii et külaelanike keskmine eluiga võib olla üle seitsmekümne aasta. Inimese sotsiaalse aatomi seisukohalt võiks öelda, et realselt elavad need inimesed juba surnuteilmas.

Kui aga inimene satub erinevatesse psühhoteraapilistesse kogemustesse (näiteks endale matusekõnet kirjutama, testamenti koostama või isiklikku matust imiteerima jne), siis selgub, et sellistes situatsioonides kogetakse paljusid erinevaid tundeid: kurbust, rahu, armastust, hirmu, ükskõiksust, kuid väga sageli ka igatsust. Nii kaua, kui pole isiklike kokkupuuteid surmaga seostuvate olukordadega, peetakse loomulikuks, et surm on hirmutav, valitseb üldine abstraktne eitav suhtumine temasse. Isiklike kogemuste tekkimisel asendub selline eitav suhe konkreetsete tunnetega, kusjuures surmahirmu tasakaalustab sageli surmaigatsus.

Surm on inimesele üks esmasemaid ja ilmsemaid tundmatusi – elavatel puudub surmakogemus. Loomulikult tekitab igasugune tundmatus meis ühelt poolt hirmu, teisalt toidab huvi. Nii võib vaadelda surmaigatsust tundmatuga seostuva huvi väljendusena ja tema olemasolu vaimse tervise ühe olulise komponendina.

Surmaigatsus võib sellisel kujul ilmnedas emotsionaalsetes kontaktides lõputusega: piiritu sinine taevast, lugematul hulgal tähti taevavõlvil, maastiku hõlmamatu avarus jne. Nii on surmaigatsus esmane emotsionaalne jõud, mis võimaldab inimesele teadvustatud ja samal ajal harmoonilist kontakti iseenda surelikkusega.

Surmaigatsus kergendab oluliselt surmateadvuse aktualisatsiooni, kusjuures surma omaksvõtt ei tarvitse toimuda dramaatiliselt leina läbielamisena, vaid huvi tasakaalustab

hirmu ja iseenese surelikkus võetakse suhteliselt valutult omaks. Siinkohal on küsimus pigem selles, kas ja kui palju leiab tänapäeva inimene euroopalikus surma eitavas kultuuris olukordi, mis võimaldavad tal uurida oma isiklikku ja konkreetset suhet surmaga, ilma et teda piiraks “korralike kodanike otsustav hukkamõist”.

SURMA SÜMBOOLNE ÜLETAMINE

Selles kontekstis tuleb lühidalt käsitleda ka surma sümboolse ületamise viise. Inimese puhul, kes ei ole jõudnud iseenda surma aktsepteerimiseni, mängivad surma sümboolse ületamise viisid ennekõike surma eitamise rolli. Neile, kes iseenda surelikkust aktsepteerivad, muutuvad need pigem lisaväärtusteks, mille kaudu nähakse elu laiemas plaanis.

1. Surma ületatakse laste, järeltulijate kaudu. Vanemad usuvad edasielamist oma lastes.

2. Surma ületatakse loomingu (tööde) kaudu. Inimene soovib sageli, et pärast tema surma jääks järele midagi tema tehtut, olgu see siis raamat, film, maja või mõni ese.

3. Surma ületatakse nn igavese looduse kaudu. Inimene usub end edasi kestvate materiaalsete osakestena looduse ainerings; tema keha on toiduks taimedele, aga ka putukatele – uuele elule.

4. Surma ületatakse mälu kaudu. Rõhutatakse seda, et kuigi inimene sureb, pole ta kadunud, vaid elab edasi elavate mälestustes.

Selles kontekstis pole korrektne käsitleda surma sümboolse ületamise viisina nn mütoloogilist viisi, kus inimene loodab kas taassünnile või edasielamisele mõnes teises maailmas.

Kahtlemata pakuvad sellised mõttekäigud lohutust, kuid surma ületamise sümboolseks viisiks saame neid pidada vaid lähtudes küsimusest, mis on surm. Kuna elavatel surmakogemus puudub, pole ka usk, et surm on inimeksistenti täielik lõpp, rohkem motiveeritud kui usk reinkarnatsiooni või teispoelse(te) maailma(de) olemasolusse. Selle formeerumine allub samamoodi analüüsile kui teised uskumused.

+

Kasutatud kirjandus

Djakonova, V. T. 1981. Tuviiskije šamanõ i ihh sotsialnaja roll v obštšestve. *Problemõ istorii obštšestvennovo sosnanija aborigenov Sibiri*. Leningrad.

Eisen, Matthias Johann 1920. *Eesti mütoloogia II*. Tallinn.

Heidegger, Martin 1927. *Sein und Zeit*. Halle: Niemeyer.

Jaspers, Karl 1956. *Philosophie II. Existenzerhellung*. Berlin, Göttingen, Heidelberg

Küber-Ross, Elisabeth 1969. *On Death and Dying*. New York: MacMillan.

Lintrop, Aado 1995. *Šamaaniraamat*. Tartu.

Lehtisalo, T. 1924. *Jurakkisamojedien vainajainpalvonta*. Kalevalaseuran 4. vuosikirja. Helsinki.

Popov, A. 1936. *Tavgiitsõ*. Trudõ Instituta antropologii i etnografii I. Moskva, Leningrad.

Qvarnström, U. 1993. *Var död*. Stockholm: Almqvist&Wiksell.

Riemann, Fritz 1994. *Hirmu põhivormid*. Tartu.

Weisman, A. 1961. Predilection to death: Death and Dying as a Psychiatric Problem. *Psychosomatic Medicine* 23.